

ORHUN ABİDELERİNDE GEÇEN “iniygünüm” KELİMESİNİN ANLAMI ÜZERİNE

On the Meaning of the Word “iniygünüm” Exists in the Orkhon Inscriptions

О значении слова “инийгунум” в Орхонских Надписях

Hüseyin YILDIRIM*

Gazi Türkiyat, Bahar 2016/18: 111-135

Öz: İlk yazılı metinlerimizdeki Köktürk yazısının anahtarı Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen tarafından bulunmuş (25 Kasım 1893), böylece ilgili metinlerin çözümlenmesi çalışmaları da hız kazanmıştır. Wilhelm Radloff'un ilk neşri ve Thomsen yayınıyla içme kazanan bu uzun tarihi süreçte, başta Orhun Abideleri olmak üzere, Köktürk yazısı ile taşlara yazılmış irili ufaklı metinlerin transkripsiyonları yapılmış ve hedef dildeki anlam karşılıkları verilmiştir. Bu okuma, anlamlandırma ve yorumlama çalışmalarında araştırmacılar tarafından bazen bir kelime ya da ibare üzerinde farklı görüşler ortaya atılmış; önemli düzeltmelerde bulunulmuştur. Yüzyılı aşkın süredir yapılan bu değerli çalışmalar, Türkçenin eski metinlerinin okunması ve anlamlandırılmasında büyük bir mesafe kat edilmesine yardımcı olmuş, ileride yapılacak çalışmalara ışık tutmuştur. Bu yazıda da, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen “iniygünüm veya ini yigünüm” kelimesi üzerinde durulacaktır. İlgili kelime, Köktürk kağanlığının hiyerarşik düzeni içinde, birinci derecede seslenilen veya zikredilen kişi ya da kişilerin kimler olduğunu gösterir; bu bakımdan da doğru anlamlandırılması oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Orhun Abideleri, Köktürk Yazıtları, Köktürk yazısı, iniygünüm, ini yigünüm

Abstract: The key of the Kopturk writing in our first script had been found by Danish scholar Vilhelm Thomsen (November 25th, 1983); thus, the studies of the analysis of the relevant texts accelerated. In this long historical process accelerated by Wilhelm Radloff's first broadcast and Thomsen's publication, the transcriptions of Orkhon inscriptions in particular, and texts in various sizes written in Kopturk lettering on stones had been executed and equivalents of the meaning in the target language were given. In this reading, sense-making and interpretation studies, the researchers have brought forward different ideas on a phrase or sometimes on a word and made significant corrections. These valuable studies conducted for over a century play a crucial role in being read and given the meaning of the old texts of Turkish and shed light on future studies. In this article, the word “iniygünüm or ini yigünüm” current in the Köl Tigin and Bilge Kagan inscriptions will be dwelt on. The relevant word shows first-person singular or first-person plural in the hierarchic regime of Kopturk's Khaganate; therefore, correct meaning is very important.

Keywords: Orkhon inscriptions, Kopturk inscriptions, Kopturk writing, iniygünüm, ini yigünüm

Аннотация: Ключ к Кёктюркским текстам впервые был обнаружен датский ученым Вильгельм Томсеном (25 ноября 1893 г.), с тех пор исследования на эту тему начал набирать оборот. После первой публикации Вильгельма Радлова и Томсена ускорились издания на тему Орхонских и Кёктюркских памятников написанных на камнях различных размеров, в этом длинном историческом процессе были сделаны транскрипции текстов и даны соответствующие значения в целевом языке. В этих чтениях, ученые выдвигали различные идеи на фразы или слова и исправляли существенные ошибки чтения. Эти ценные исследования продолжающиеся на протяжении столетий, достигли больших

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. huseyin@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi:15.03.2016. Kabul Tarihi: 31.05.2016.

успехов в чтении и понимании древних тюркских текстов, а также служат светом для будущих исследований на сей день. В этой статье исследуется, слово "iniyüñiüt (инийгунум)" определенная в надписях Кюл Тегин и Билге Казан. Данное слово, указывает на первое лицо или же упомянутое лицо в иерархическом порядке ханства Кёктюрк; именно из этого нюанса определение смысла данного слова является очень важным.

Ключевые слова: орхонские надписи, надписи Кёктюрк, письменность Кёктюрк, iniyüñiüt/инийгунум, ini yigüñiüt/ини йигунум

GİRİŞ

• Kelime, Köl Tigin yazıtının güney cephesi birinci satırında (KT - G 1) ve kuzey cephesi on birinci satırında olmak üzere iki yerde (KT - K 11); üçüncü olarak da Bilge Kağan yazıtının kuzey cephesi birinci satırında geçer (BK - K 1). Bilge Kağan yazıtındaki satır, Köl Tigin yazıtının güney cephesindeki birinci satırın tekrarı niteliğindedir:

teñri teg : teñride : bolmış : türk bilge kağan: bödke : olurtum: sabımın : tüketi : eşidgil : ulayu : iniyüñiüm : oğlanım : biriki : oğuşum : bodunum... (KT - G 1, BK - K 1).

(Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim...)¹.

iki şad : ulayu : iniyüñiüm : oğlanım : beğlerim : bodunum : közi : kaşı : yablak : boltaçı tip : sakındım... (KT - K 11).

(İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım.).

• Yukarıda verilen satırlarda geçen kelimenin Köktürk yazısıyla yazılış biçimi: ; transliterasyonu: İN²Y²G²WN²M ve transkripsiyonu: iniyüñiüm şeklindedir.

1.YAPILAN ÇALIŞMALAR

Köl Tigin ve Bilge Kağan metni üzerine Türkologların ve araştırmacıların yayımladıkları eser veya inceleme yazılarında, *iniyüñiüm* kelimesi ile ilgili okuma, anlamlandırma ya da değerlendirmelerinden bazıları şu şekildedir:

• Vilhelm Thomsen (Thomsen 1986), kelimeyi *in yigünüm* şeklinde okumuş ve soru işareti koyarak "de mes cadets? (küçük kardeşlerim)" diye tercüme etmiştir (1986: 121-123). Thomsen eserinin 62 numaralı notunda: "Buradaki *inijünüm* (*Inscr. De l'Orkhon*) kelimesindeki harflerin doğru okunduğuna hiç kuşku yok. Bu kelime I G 1 = II K 1'de tümüyle benzer biçimde yer alıyor; ben bunu 'küçük kardeş' anlamındaki *ini* + *-gün* şeklinde yorumluyorum. Buradaki güçlük, herhangi bir açıklama

¹ Aktarmalarda Muharrem Ergin yayınından (Ergin 1970: 2-29) faydalanılmıştır.

bulamadığım *j* (*y*)'de yatıyor." açıklamasında bulunur (1986: 188, not 62). Kelimenin ikinci unsuru *-gün*'ü de 59 numaralı notuna gönderme yaparak: "Bir topluluğu ya da çokluğu bildirmek için kullanılan *kün*, *-gün* eklenmesiyle oluşmuş." şeklinde değerlendirir (1966: 187, not 59).

• Türkiye'de yazıtları ilk defa 1925 yılında yayımlayan Necib Asım (Yazıksız), *Orhun Abideleri* adlı eserinde Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinin transkripsiyonunu verirken her satırın hemen altında da aktarmasını yapmış; ayrıca gerekli gördüğü yerlerde de sayfa altında açıklamalarda bulunmuştur. Necib Asım'ın çalışmasında üzerinde durduğumuz kelimenin geçtiği satırın, *بيركى اوغشيم ، بوندم* ، جمله صوييم ، ملتيم ، *ئىنى كۆنم* : اوغلنم ، *ey bana bağlı küçük [tabi] halkım*, evladım, bütün soyum, milletim" olarak verilmiştir.

Necib Asım aynı sayfanın altındaki: *رادە "كۆن" يعنى خلق كلمهسى ايله برابر بندن كوچك و بكا تابع آدلر* "كۆن" یعنی خلق کلمهسى ایله برابر بندن کوچک و بکا تابع آدلر "اینی" کوچک برادر دیمک ایسه ده بو *كۆن* ("ini" küçük birader demek ise de burada "gün" yani halk kelimesi ile beraber benden küçük ve bana tabi kişiler) şeklindeki 5 numaralı açıklama notunda, ilgili kelimeyi *ini* ve *gün* biçiminde iki ayrı kelime olarak değerlendirerek "benden küçük ve bana tabi erkekler" anlamı verir (1925: 130).

• Hüseyin Namık Orkun, kelimenin transkripsiyonunu *in'ıyğün'ın* şeklinde yapmış ve sayfa atında verdiği aktarmada "küçük kardeş [ve] yeğenlerim?" olarak anlamlandırırken soru işareti koyarak şüpheli yaklaşmıştır (1936: 22).

• Annemarie von Gabain, *Altürkische Grammatik* (Eski Türkçenin Grameri) adlı, Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinden hareketle hazırladığı gramerinin 50 numaralı maddesinde: "+kün, +gün; ayrıca +kun, +gun: Çokluk (?), soyut isim yapar; Moğolca *adağun* 'at' ile karşılaştırılmalıdır." derken soru işareti koyarak tereddüdünü de belirtir. Bu madde altında *kälinünüm* "gelinlerim", *alquğun* "bütünüyle, hepsi" ve *çamağun* "bütünüyle, hepsi" ile birlikte *iniygünüm* örneğini de verir ve "küçük kardeşlerim" olarak anlamlandırır (1988: 45).

• Talât Tekin, 1968'de, *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı eserinde ilgili şekli *ini-yägünüm* tarzında iki kelime olarak okumuş ve "my younger brothers" şeklinde İngilizce çevirisini vererek (Tekin 1968: 231), sözlük kısmında da "younger brother" (erkek kardeş) diye anlamlandırmıştır (Tekin 1968: 399). Tekin daha sonraki *Orhun Yazıtları* adlı eserinin metin kısmında, kelimeyi bu defa *in(i)ygün(ü)m* biçiminde okumuş ve çevirisini de "erkek kardeşlerim" olarak vermiştir (Tekin 1988: 2-3). Eserin açıklamalar bölümündeki 4 numaralı notta, ilk okuyuşu Moğolca *degüü* "erkek kardeş" verisine dayandığını söyler. Ancak, bu görüşünden Türk dil ve

² Eserin metin kısmında (s. 130) *ini* kelimesi *ئىنى* şeklinde yazılmış; aynı sayfanın altındaki 5 numaralı açıklama notunda ise *ئىنى* şeklinde doğru yazılışla geçmektedir.

lehçelerinde *yeğün* kelimesine rastlanmadığından dolayı vazgeçerek kelimeyi *iniy-gün* şeklinde, yani *ini* kelimesinin *-gün* eki almış topluluk ismi olarak açıklamanın doğru olacağı hükmüne varır. Notunu: “Kelime içinde şaşırtıcı *y* ünsüzü *ini* kelimesinin sonundaki *i* ünlüsünün aslında uzun olması ile açıklanabilir (krş. Yak. *inî*).” şeklindeki görüşüyle bitirir (1988: 63).

- Muharrem Ergin, yazıtların metin ve tercümelerini karşılıklı sayfalar hâlinde verdiği *Orhun Abideleri* adlı eserinde kelimeyi *ini yigünüm* şeklinde okumuş ve “küçük kardeş yeğenim” olarak anlamlandırmıştır (1970: 2-3).

- Ahmet Bican Ercilasun, *Büyük Türk Klâsikleri* dizisinin 1. cildinde, “Bengütaş Edebiyatı” başlığı altında yaptığı değerlendirmelerden sonra, Muharrem Ergin neşrinden yararlanarak verdiği Köl Tigin ve Tonyukuk metinlerinin, yeni bir aktarmasını yapar. Bu çalışmada, kelimenin okunuşu *ini yigünüm* ve anlamı da “kardeşlerim” şeklindedir (1985: 69-70).

- A. B. Ercilasun, “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?” adlı bir başka çalışmasına Köl Tigin bengü taşının Güney yüzündeki ilk satırları vererek başlar ve bu ilk satırda geçen *iniyigünüm* kelimesi için 1 numaralı dipnotunda açıklamada bulunur. Bu açıklama, “*iniyigünüm*. < *iniy-gün-ü-m*. Wilhelm Radloff tarafından *iniyigünüm* şeklinde okunan kelime Türk nâşirler tarafından *in(i)yigün(i)m*, *ini-yägünüm*, *ini yigünüm* şekillerinde, bazen tek kelime bazen de iki kelime olarak transkripsiyonlanmıştır. Sir Gerard Clauson *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (1972: 170a)’de bu kelimenin aslının *ini-gün-ü-m* olarak anlaşılması gerektiğini, *ini* kelimesinin sonundaki *-y* sesinin W. Radloff tarafından Atlas’ta “rötuşlanarak” düzeltildiğini ileri sürmektedir. Haddizatında metin taşta çok açık bir şekilde *-y* ile yazılmıştır. *İni* kelimesinin yanındaki *-y* sesi *burgu* ~ *burguy*, *surna* ~ *surnay* vb. gibi kelimelerin sonunda türeyen *-y* sesi olmalıdır.” (1990: 31) şeklindedir.

- *Drevnetyurskiy Slovar*’da *ini* kelimesinin anlam karşılığı “mladşiy brat (küçük kardeş)” olarak verilir. Aynı madde altında gösterilen *ini jegün* ise “mladşiy rodici (küçük akrabalar)” şeklinde anlamlandırılarak yazıtta geçtiği cümle örnek getirilir: *sabınun tükäti eşidgil ulaju ini jegünim oğlanum* “benim konuşmamı tümüyle dinleyin, arkamdan gelen benim küçük akrabalarım, benim oğullarım” (Nadelyayev vd. 1969: 210-211).

- Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı eserinin *ini* maddesinde kelimeyi “younger brother (küçük erkek kardeş)” olarak anlamlandırmıştır. Aynı maddede *ini* kelimesinin I. ve II. yazıtta (Köl Tigin ve Bilge Kağan) topluluk-çokluk ifade eden **gü:n** eki ile birlikte üç defa kullanıldığını söyler. I S 1 (Köl Tigin, Güney yüzü 1. satır)’de *iniyigünüm* imlasının belirgin olduğunu, II N 1 (Bilge Kağan, Kuzey yüzü 1. satır)’de yazıtın tahrir olduğunu ve Radloff’un rötuşladığını ifade eder. I N 11 (Köl Tigin, Kuzey yüzü 11. satır)’de yer alan 3.

işaretin Rusların kalıplarında ve Finlilerin fotoğraflarında net olmadığını belirterek, /y/ olduğu açık olmayan bu işaretin /i/ olabileceğine vurgu yaptıktan sonra *ini:gü:nim* "my younger brothers (benim küçük erkek kardeşlerim)" şeklinde transkripsiyonunu ve anlam karşılığını verir (1972: 170).

- Abidelerle ilgili Türk Cumhuriyetlerinde de önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan Eski Türkçenin devamı olan Türk lehçelerine *iniygünüm* kelimesinin nasıl aktarıldığını görebiliyoruz.

- E. C. Şükürov ve A. M. Meherremov, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili* adlı eserde kelimenin okunuşunu *iniygünim* olarak verir. Eserin giriş bölümünde ve sözlük bölümünde, kelimenin Azerbaycan Türkçesi karşılığı "kiçik göhum-âgrâba?" şeklinde verilir (s. 25, 179) ama soru işaretiyle tereddütlü yaklaşılır. Metin kısmında ise "arxamca gelen kiçik göhumlarım (ve ya tabeliyimde olan halkım) [arkamdan gelen küçük akrabalarım (veya hâkimiyetimde olan halkım)]" şeklinde anlamlandırılmıştır (1976: 56, 62).

- E. Recebov ve Y. Memmedov'un *Orhon-Yenisey Abideleri* adlı eserinde kelime Azerbaycan Türkçesine "menden sonra duran kiçik ğardaş ve göhumlarım (benden sonraki küçük kardeş ve yeğenlerim/akrabalarım)" şeklinde aktarılmıştır (1993: 77).

- E. Şükürlü tarafından hazırlanan bir diğer Azerbaycan yayınında kelime, *iniygünim* okunmuş ve "soydaşlarım (ve ya tabeliyimde olan halkım) [soydaşlarım (veya hakimiyetimde olan halkım)]" şeklinde anlamlandırılmıştır (1993: 218-219).

- Kazakistan'da yapılan çalışmada *ini-yigünim* okunmuş ve *ini-jiyenim* "küçük kardeşlerim (ve) yeğenlerim" şeklinde anlamlandırılmıştır (Aydarov 1990: 168).

- G. Abdurahmanov ile A. Rustemov tarafından Özbekistan'da yapılan yayında da kelime *ini yigünüm* şeklinde okunmuş ve "ini, ciyänim (küçük kardeş (ve) yeğenim" şeklinde anlamlandırılmıştır (1982: 89). Ayrıca kelimeye atılan 1 numaralı dipnotta: "Bu kelimeyi *yégün* şeklinde okuyorlar. Clauson'un fikrine göre bu çokluk eki -**gün** olup, bunu *ini'ye* ekleyerek okumak gerekir." açıklamasında bulunulmuştur (s.91).

- Bugün, Türkçenin eski metinleriyle ilgilenecek problemleri ve tereddütlü gördüğü meseleler üzerinde en çok duran Türkologlardan biri şüphesiz ki Osman Fikri Sertkaya'dır. O. F. Sertkaya, yerine göre etimolojiler yaparak yeni okuyuş ve anlamlandırma önerilerinde bulunmaktadır. Bu tür çalışmalarından biri de "Çince 大 Tay 'Büyük' Kelimesi İle Yapılan Damla, Dayı, Teyze ve Dede Kelimeleri Üzerine" adlı çalışmadır. Bu çalışmada belirttiği üzere, Moğolistan'a gittiğinde Ahmet Bican Ercilasun ile birlikte, Köl Tigin yazıtında ilk kontrol ettikleri kelime yazıtın Güney yüzünün birinci satırındaki *iniygünüm* olmuştur. Kelimede y Y² ünsüzünün yazılı olup olmadığına bakar ve yazılı olduğunu görür. Böylece, Sir Gerard Clauson

tarafından, Radloff'un bu kelimeye rötüş yaparak *y* sesini eklediği iddiası gerçeği yansıtmaz, der (2008: 151-154).

O. F. Sertkaya, yazısının devamında *iniygünüm* kelimesi ile ilgili daha önceden yapılan bazı çalışmaları ve bu çalışmalardaki görüşleri dile getirir. Daha sonra da, *iniy* kelimesinin sonundaki *-y* ünsüzünün isimden isim yapan ek olarak "küçültme, derecelendirme" fonksiyonunda olduğu yönündeki kendi kanaatini ifade eder. Eski Türkçedeki *atay* ~ *aday* kelimesinin *ata-y* ~ *ada-y*; *ağay* ~ *ağay* kelimesinin *ağa-y* ~ *ağa-y*; *tağay* > *tağa-y* "dayıcık"; *anay* > *ana-y* "anne, annecik" şeklinde ayrılabilceğini belirtir (2008:152-153). O. F. Sertkaya, son olarak ilgili *-y* ekinin "küçültme, derecelendirme" fonksiyonunu göstermek için, Eski Türkçedeki üç erkek kardeşin birbiri ile ilgili akrabalık isimlerini şu şekilde gözden geçirir:

a) Büyük kardeşin kendisinden küçük iki erkek kardeşi vardır.

b) Ortanca kardeşin biri kendisinden büyük, biri kendisinden küçük iki erkek kardeşi vardır.

c) Küçük kardeşin ise kendisinden büyük iki erkek kardeşi vardır.

b) Ortanca kardeşte bir problem yoktur. Onun bir *ağa'sı* (büyük erkek kardeşi), bir de *ini'si* (küçük erkek kardeşi) vardır.

Diğer kardeşlere gelince:

a) Büyük kardeşin kendisinden küçük erkek kardeşlerinin yani *ini*'lerinin derecelendirilmesi *ini* "küçük erkek kardeş" ve *ini-y* "küçük 'küçük erkek kardeş'" şeklinde olur.

c) Buna karşılık küçük kardeşin kendisinden büyük *ağa*'larının derecelendirilmesi de *ağa* "büyük erkek kardeş", ve *ağa-y* "küçük 'büyük erkek kardeş'" şeklindedir (s.153-154).

• Árpád Berta'nın, Türk ve Uygur runik harfli yazıtların karşılaştırmalı metnini Macarca çevirisiyle birlikte yayımladığı eserde (Berta 2004), kelimenin harf çevrimi *InyğWnum*, yazı çevrimi *iniygünüm*, anlamlandırması da "kardeşlerim" şeklinde verilir (Yılmaz 2010: 100, 127).

• Değerlendirmeye geçmeden önce, Ceval Kaya'nın "Köl Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Taygun mu Yoksa Ataygun mu Okunmalı?" adlı çalışmasını da hatırlatmakta fayda var. C. Kaya, Köl Tigin yazıtının Güneydoğu yüzünde geçen ve genellikle *taygun* okunan kelimeyi *ataygun* okuyarak, *ata* "baba" kökünden *+y* küçültme ve *+gun* çokluk-topluluk ekiyle kurulmuş olduğunu ve "yavrular, evlatlar, çocuklar" anlamına geldiğini belirtir (1998: 177). Bu görüş bizce de doğru görünmektedir, dolayısıyla *ataygun* kelimesi burada konu edilen *iniygün* kelimesi ile yapıca aynıdır.

2. DEĞERLENDİRME

Yukarıda belirttiğimiz çalışmalarda *iniygünüm* kelimesi ile ilgili *okuma*, *anlamlandırma* ve *görüş* ya da *açıklamalardan* öne çıkan bazıları şu şekildedir:

- **Okumalar:** Araştırmacılar tarafından bazen tek kelime bazen de iki kelime olarak okunup transkripsiyonu verilmiştir: *iniygünüm* (W. Radloff, O.F. Sertkaya: 2008); *in'ygün'ün* (V. Thomsen: 1986); *in(i)ygün(i)m* (H. N. Orkun: 1936); *ini-yägünüm* (T. Tekin: 1968) *in(i)ygün(ü)m* (T. Tekin: 1988), *ini yigünüm* (M. Ergin: 1970); *inygünm* = *ini:gü:nim* (S. G. Clauson: 1972); *ini-yigünim* (G. Aydarov: 1990).

- **Anlamlandırmalar³:** "küçük kardeşlerim (V. Thomsen: 1986, Gabain: 1988)"; "küçük kardeş ve yeğenlerim (H.N. Orkun: 1936, G. Aydarov: 1990)"; "küçük kardeş yeğenim" (M. Ergin: 1970); "erkek kardeşlerim (T. Tekin: 1968)"; "küçük akrabalarım (E.C. Şükürov: 1976, DTS:1969)"; "küçük erkek kardeşlerim (S. G. Clauson: 1972)"; "bana bağlı küçük [tabi] halkım (N. A. Yazıksız: 1925)"; "kardeşlerim (A.B. Ercilasun: 1985)".

- **Görüşler:** a. Kelimedeki 3. işaret Rusların kalıplarında ve Finlilerin fotoğraflarında net değildir, /y/ olduğu açık olmayan bu işaret Rafloff tarafından rötuşlanmıştır, /i/ olabilir. Bundan dolayı da kelime *inigünüm* şeklindedir (S. G. Clauson). b. Kelimede y Y² ünsüzü yazılıdır. Bu ünsüz -y isimden isim yapma ekidir ve "küçültme, derecelendirme" fonksiyonundadır (O. F. Sertkaya). c. Kelime içinde şaşırtıcı y ünsüzü *ini* kelimesinin sonundaki i ünlüsünün aslında uzun olması ile açıklanabilir ve Yak. *ini* ile karşılaştırılabilir (Talât Tekin). ç. *İni* kelimesinin yanındaki -y sesi *burgu* ~ *burguy*, *surna* ~ *surnay* vb. gibi kelimelerin sonunda türeyen -y sesi olmalıdır (A. B. Ercilasun).

3. DÜŞÜNCE VE ÖNERİLER

Kelimenin anlamı ve yapısı üzerine bir değerlendirme yaparken, cevaplanması gereken bazı sorular da ortaya çıkmaktadır:

1. Bilge Kağan, en yakınından başlayarak yaptığı hiyerarşik sıralamada, oğullarından da önce kimi zikretmiş ya da kime seslenmiştir? 2. Eğer cevap kardeşlerine ise, Bilge Kağan'ın Köl Tigin'den başka *inileri* var mıydı? 3. Bu kelime şayet *ini yigün* biçiminde bir ikileme ise ve "kardeşlerini ve yeğenlerini" karşılıyorsa; neden *inim yegünüm* (*inilerim yegünlerim*) olarak ayrı ayrı belirtilip devamında da *oglanım .. oğuşum bodunum ..* şeklinde bir sıralama yapılmamıştır? 4. "*iniygünüm* :

³ Burada, kelimenin günümüz Türk lehçelerinde ya da diğer dillerde gösterilen anlam karşılıkları Türkiye Türkçesine aktarılarak verildi.

oglanım : beglerim : bodunum” sıralamasında *ogulun* çokluğu +*an* ile, *begin* çokluğu +*ler* ile karşılanmış; *bodun* ise mana olarak çoğul durumunda iken, *ini yigünde* çokluk neyle karşılanacak; metinlerde geçen *öglerim : ekelerim : keliñünüm : kunçuylarım* akrabalık terimlerinin üçünde +*lAr* çokluk eki kullanılırken, *kelingün* tercihi ile *iniygün* tercihinin bir bağlantısı olabilir mi? 5. “yegün” şayet bugünkü “yeğen” kelimesinin eski biçimi ise neden bengü taşlar haricinde “yegün” karşımıza çıkmaz; bazı fonetik farklılıklara uğramış da olsa, Türkçenin tarihî dönemlerinde ve günümüz lehçelerinde bu biçim var mıdır? 6. Ayrıca “yeğen” sözcüğü bugün lehçe ve şivelerde “yeğen ama kız kardeşe nispeten onun oğulları”nı karşıladığına göre yazıtlardaki *yegün* “yeğen ama erkeğe nispeten erkek kardeşin oğulları”nı karşılar mı? 7. “ini” kelimesinin bugünkü anlamları sadece “küçük erkek kardeş” midir, yoksa başka manaları da var mıdır? 8. Kelime *iniygün* biçiminde ise anlamı nedir; bünyesindeki -*y* ve -*gün* için neler söylenmelidir?

3.1. KELİMENİN ANLAMINI ÜZERİNE

Yukarıdaki sorular ışığında kelimeye bir anlam verebilmek için öncelikle Köl Tigin metninin muhtevasına bir göz atmak gerekir.

- Köl Tigin metninde kelimenin ilk geçtiği satırlar (KT - G 1) hitap tarzındadır ve burada, ilk seslenilen kişi / kişiler *iniygün*lerdir. Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlarındaki metnin söylev tarzında yazılmış olduğu aşikârdır. Bu konuda değerlendirme yapan A. B. Ercilasun, Köl Tigin yazıtındaki metnin hitabet unsurlarını tespit ederek, bulduğu sonuçları Tonyukuk yazıtları ile karşılaştırır. Sonuç olarak da nutuk ve konuşmaya ait unsurlardaki kesin farklılıklardan hareketle, Tonyukuk metninin yazılarak oluşturulduğunu, buna karşılık Köl Tigin metninin nutuk hâlinde söylendiğini ifade eder. Böylece de Köl Tigin yazıtının müellifi kesin olarak Bilge Kağan’dır. Yollug Tigin ise sadece nutku kaydeden ve taşta geçiren veya geçiren kişidir. Bilge Kağan yüzünü doğuya dönerek tahtına oturmuş ve âdeta canlı bir tabloyla, Köktürk kağanlığının hiyerarşik düzenini de görebileceğimiz tarzda, sırayla hemen yakınındaki *iniygün*(lerine) ve *oglan*(larına), çevresindeki soyu ve milletine seslenmiştir (1990: 31-39).

- Bilge Kağan’ın, kağanlığın hiyerarşik düzenini de görebileceğimiz tarzda yaptığı sıralamada, *oglan*larından da önce zikrederek kıymet verdiği, itibarı oğulları kadar yüksek olan *iniygün*ler kimlerdir? Bilge Kağan nutuk metninin giriş bölümü olduğu açıkça anlaşılabilen ilk satırlarında önce, ismini söylemek suretiyle kendini tanıtır ve bir konferans verir gibi karşısındakilere seslenir; söyleyeceklerini ve anlatacaklarını adamakıllı dinlemelerini ister. Sonra da bir yandan Köktürk kağanlığının geçmiş tarihi ile ilgili değerlendirmeler yaparken nasihatlerde bulunur ve hayatı boyunca kardeşi Köl Tigin ile birlikte neler yaptıklarını, koca bir devleti nasıl idare ettiklerini; Köl Tigin’in ne kadar asil ve nasıl bir kahraman olduğunu;

onun takdire şayan hayatını anlatmaya başlar. İşte, kendilerine seslenerek sözünü dikkatle dinlemelerini istediği kişilerin ilki *iniygünüm* diye belirttiği, kendisine akrabalık yönünden oldukça yakın, kağanlık ailesinden ve kağanlığın gelecekteki varislerinden olmalıdır. Burada seslenilen kişiler rastgele seçilip sıralan kişiler olmayıp bir hiyerarşik sistem çerçevesinde itina ile belirlenmiş ve önem arz ettikleri dereceye göre sıralanmıştır.

Bu sıralamada önceliği alan *iniygün*ler, aşağıda detaylarına girileceği üzere, Köl Tigin'in oğullarından (hatta oğullarıyla birlikte torunlarından) başkası değildir ki *ini* kelimesinin "küçük erkek kardeş" anlamının yanında, "**(erkeğe göre) erkek kardeş oğulları; erkek torun**" anlamı bugün de Türk lehçe ve şivelerinde yaşamaktadır. Haddizatında Bilge Kağan'ın, Köl Tigin'den başka erkek kardeşi yoktur. Kayıtlarda ve kaynaklarda, bazı yorumlamalar hariç⁴, üçüncü bir kardeşin ismi geçmemektedir. Aynı şekilde, yazıtlarda da onların yanında yer alıp yaptıkları mücadelelerde yardımcı olan bir başka *iniden* bahsedilmez. Oysa metinler öyle bir günlük olayı anlatan metin değildir; Köl Tigin'in hayatı etrafında dolaylı olarak da kağanlığın tarihine ışık tutar. Böyle bir geçmişte de başka bir kardeşin ismi belirtilmez. Yazıtlarda geçen:

kañım kağan uçdukda özüüm sekiz yaşda kaltım "Babam kağan vefat ettiğinde ben sekiz yaşında kaldım." (BK- D 13-14); *kañım kağan uçdukda inim köl tigin yiti yaşda kalı* "Babam kağan vefat ettiğinde küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı." (KT- D 30), şeklindeki sözler bize Kutlug Kağan (İlteriş)'in iki oğlu olduğunu, diğer bir ifadeyle İlteriş öldüğünde biri sekiz yaşında olan "Bilge" ve onun küçüğü yedi yaşında "Köl Tigin" olmak üzere geride iki oğul evlat bıraktığını açıkça gösterir⁵. Bu durum İ. Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü* adlı eserinde de İlteriş öldüğü zaman biri 8 yaşında (Bilge), diğeri 7 yaşında (Köl Tigin) olmak üzere iki oğul bırakmıştı (1997: 115) şeklinde vurgulanır.

• Bilge Kağan'ın nazarında, babaları Köl Tigin'in de ölümüyle birlikte, önceliği alan kişiler Köl Tigin'in oğulları yani Bilge Kağan'ın yeğenleridir. Dolayısıyla *iniygün*

⁴ Bilge Kagan yönetimi zamanında Tölis Şad olan ise Bilge Kagan ve Köl Tigin'in küçük kardeşi olan *Apa Köl Tigin olup Tölis Şad olarak tayin ediliyordu. Bu Tölis Şad da, Tarduş Şad da, Çin kaynağına göre ikisi de, Bilge Kağan'ın oğlu Tāñri Kağan'ın *amcası* olduğuna göre, onlar ise Bilge Kağan ve Köl Tigin'in küçük bir kardeşleri olarak tespit edebiliriz. Ancak bundan daha somut bir şekilde söylemek mümkün değildir (Osawa 2011: 627). Liu'nun, aslı Almanca olan ünlü eserinin Türkçe çevirisinde Teng-li Kağan'ın iki dayısının olduğundan söz edilmiştir. Bu çeviri "amca" olarak düzeltilmelidir. Bilge Kağan'ın oğullarından olan Teng-li Kağan'ın iki amcası sağ ve sol şad olduklarına göre Bilge ve Köl'ün iki erkek kardeşi daha vardı (Aydın 2007:152).

⁵ Köl Tigin'in kişiliği hakkında değerlendirme yapan Ahmet Taşağıl'ın: "Ünlü Kumandan ve devlet adamı Köl Tigin, II. Gök-Türk Devletini 716-734 yılları arasında idare eden Bilge Kagan'ın kardeşidir. Babaları Kutlug Kagan (682-691) öldüğünde Köl Tigin yedi yaşında, ağabeyi Bilge ise sekiz yaşında olduğu için, amcaları Kapgan (692-716) tahta geçmişti. 15-16 yaşlarında Bilge ve Köl Tigin devlet kademelerinde görev almaya başladılar." (Taşağıl 2011: 775-785) şeklindeki ifadelerinde de onların iki kardeş olduğunu görürüz.

kelimesinin metinlerde karşıladığı anlam “küçük kardeşler // küçük kardeşler ve yeğenler” değil “**küçük kardeş oğulları; yeğenler**” olmalıdır.

• Köl Tigin metninde kelimenin ikinci defa geçtiği “*katıydı : sakındım: iki şad : ulayu : iniygünüm : oğlanım : beglerim : bodunum : közi : kaşı : yablak : boltaçı tip : sakındım...* (KT - K 11)” şeklindeki ifadeler ise, Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin’in ölümünden sonraki üzüntüsünü ve düşünceli ruh hâlini yansıtır. Dolayısıyla “KT – G 1”deki gibi hitap niteliğinde değildir. Bilge kağan burada, Köl Tigin’in vefatı üzerine kimler için düşünceye daldığını, kimlerin geleceği için kaygı duyduğunu, ilk satırda olduğu gibi, bir sıralama dâhilinde ifade eder. İşte burada da Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin’in ölümü üzerine ilk sırada onun evlatlarının gözü kaşı fena olacak diye, Köl Tigin’in evlatları için kaygı duyup düşüncelere dalmıştır.

3.2. “ulayu” VE “iki şad” ÜZERİNE

Burada, doğrudan konumuz olmamakla birlikte, metinde geçen ve üzerinde durduğumuz meseleye açıklık getirir nitelikte olduğunu düşündüğümüz “ulayu” ve “iki şad” ifadelerine de değinmek istiyoruz.

3.2.1. “ulayu” ÜZERİNE

• Yapıca *ula-* fiiline *-(y)u* zarf-fiil eki getirilerek teşekkül ettirilen kelime, kullanıldığı yerlerde⁶, bugün yayınlarda gördüğümüz şekilde “ve; önce, önceki” anlamında değil “-den sonra, sonraki; sırasıyla, takiben, ilave olarak, ayrıca vb.” manasındadır.

Abidelerde *ulayu* kelimesini gördüğümüz satırlarda şahıslarla ilgili öncelik sonralık ilişkisi belirten, hiyerarşik düzene uygun bir sıralama yapılacağına işaretini alırız. Kelimeden önce zikredilen kişi ya da kişiler takip edilen / tabi olunan, sonra zikredilen kişi ya da kişiler ise takip eden / tabi olan konumundadır. Böylece kelimenin “-den sonra, -den sonraki” anlamıyla da bir öncekini takip edeceklerin veya varislerin kimler olacağı vurgulanır. Bu bağlamda da *iniygün* ve *oğlan*, “ulayu” kelimesinden hemen sonra belirtilerek, aslında hem hiyerarşik sistemdeki birinci derecedeki kişi ya da kişiler sıralanmış hem de bir öncekileri takip eden varisler gösterilmiştir.

Bu durumda da “*iki şad : ulayu : iniygünüm : oğlanım*” ifadesinde, Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin soy devamı konumunda *iniygün*ler Köl Tigin’in, *oğlan*lar Bilge

⁶ Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde geçtiği yerler: *ulayu* : *iniygünüm* : *oğlanım*.. (KT - G 1, BK - K 1); *iki şad* : *ulayu* : *iniygünüm* : *oğlanım* : *beglerim* : *bodunum* ... (KT - K 11); *ögüm katun* : *ulayu* : *öglerim* : *ekelerim* : *keliğünüm* : *kunçuyularım* (KT- K 9); *tarduş* : *begler* : *köl çor* : *başlayu* : *ulayu* : *şadapıt* : *begler* : *apa tarkan başlayu* : *ulayu* : *şad[apıt]*: *begler* ... (BK – G 13-14).

Kağan'ın varisleridir. Diğer bir ifadeyle, metnin müellifi Bilge Kağan'a nispeten, Köl Tigin'in emaneti olan yeğenleri (iniygün) ve kendi öz oğulları (oglan), onların gelecekteki temsilcileri, kağanlığı devam ettirecek evlatlarıdır. Aynı şekilde, “*ögüm katun : ulayu : öglerim : ekelerim : kelinünüm : kunçuylarım*” ifadesinde ise “ulayu” kelimesi yardımıyla önceliğe uygun bir sıralama yapılmıştır.

- Bilge kağan abidelerde ilk olarak oğullarını sonra da yeğenlerini zikrederek “ulayu : iniygünüm : oğlanım” (KT - G 1, BK - K 1) sıralaması yerine “ulayu : oğlanım : iniygünüm ..” sıralamasını; “iki şad : ulayu : iniygünüm : oğlanım ..” (KT - K 11) sıralaması yerine de “iki şad : ulayu : oğlanım : iniygünüm ..” sıralamasını tercih etse, *iniygünüm* kelimesinin anlamını tespit etmek daha kolay olabilirdi.

Bu tercihle ilgili vurgu yapmamız gereken durum Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin'e olan vefasıdır. Ağabey Bilge, iki şad olarak el ele verip kağanlık için, evlatları, soyları, milleti için tüm benliklerini adadıklarını vurgularken buradaki asil başarı payının Köl Tigin'e ait olduğunu da unutmaz. Böylece kardeşinin anısını yaşatmak için diktirdiği bengü taşın daha ilk satırlarından itibaren gelecek nesillere seslenip nasihatlerde bulunurken, hiyerarşik düzen içinde belki ilk sırada kendi oğullarına seslenmesi beklenirken, minnet duygusu ve büyüklük meziyetiyle önceliği sevgili kardeşinin oğullarına (*iniygünlerine*) verir. Âdeta babaları Köl Tigin'in ne kadar asil bir şahsiyet olduğunu, devlet ve millet için neler yaptığını onlara haykırır ve bunu adamakıllı işitmelerini, iyi bilmelerini ister.

İniygünüm kelimesinin ikinci defa geçtiği satırlarda da (KT - K 11) “ulayu” dan önce gelen *iki şad* ile, Bilge Kağan ve Köl Tigin ifade edilir; gene “ulayu” kelimesinin “-den sonra” anlam çerçevesiyle bir sıralama yapılır. Burada da Bilge Kağan, kardeşinin ölümünden sonra, ilk sırada Köl Tigin'in oğullarının akıbeti konusunda kaygılanırken, aynı şekilde kendi oğulları için de kaygılanmaktadır.

3.2.2. “iki şad” ÜZERİNE

Köktürk Kağanlığında, kağanlık ailesindeki erkeklere “yabgu, tigin, şad” gibi unvanlar verilmiştir. Abidelerde en yakından başlayarak yapılan sıralamalarda önce birincil sonra da onu takiben ikincil konumdakiler belirtilir. Metinde geçen “iki şad”⁷

⁷ Metindeki *iki şad* ifadesinin geçtiği: [*inim köl ti]gin : iki şad : inim : köl] tigin] : [bir]le : sözleşdimiz* (KT - K 11) sözleri “Küçük kardeşim Köl Tigin, iki şad, küçük kardeşim Köl Tigin ile konuştuk.” (Ergin 1970: 43); “Prens iki şad (ve) kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık.” (TEKİN 1988: 45) vb. şekillerde aktarılmıştır.

Aynı şekilde *iki şad* ifadesinin geçtiği, *iki şad : ulayu : iniygünüm : oğlanım : beglerim : bodunum : közi : kaşı : yablak : boltaçı tip : sakındım...* (KT - K 11) satır ise bazı çalışmalarda: “İki şad [ile beraber] küçük kardeşlerim

(KT - K 11) ifadesiyle kağanlığın önem sırasında birinci sırayı alanlar söylenir ki bu iki şad da Bilge Kağan ve Köl Tigin olmalıdır. Onlardan sonra ise hiyerarşik sıralamayla ikinci sırada bu iki şadın, dolayısıyla da kağanlığın, varisleri olan oğulları yer almalıdır. Buna göre de Bilge ve Köl Tigin kardeşlerden sonra, onları takiben *iniygün* (Köl Tigin'in oğulları yani Bilge Kağana karşı, erkek kardeşinin kanundan olan erkek yeğenler) ve *oğlan* (Bilge Kağan'ın kendi kanundan olan öz oğulları) gelir.

• Burada, Bilge Kağan iki şad derken Köl Tigin'i mi işaret etmiştir; Köl Tigin şad unvanı olarak kağanlık idaresinde görev yapmış mıdır gibi sorular akla gelir. Detaylarını tarihçilere ve konunun uzmanlarına bırakmakla birlikte, bazı hususlara değinmek gerekecek.

İkinci Köktürk Kağanlığında, İleriş Kağan'dan itibaren, ülkenin doğu tarafına bakan Tölis Şad, batısına bakan Tarduş Şad olmak üzere, şad unvanını iki kişinin taşıdığı bellidir⁸. Kapgan Kağan'ın 716 yılında ölmesinden sonra ortaya çıkan iç savaş Köl Tigin tarafından bastırılıp başarıya ulaşıncaya, onun tavsiyesi ile ağabeyi Bilge, kağan olarak tahta geçmiştir⁹. O zaman ağabeyinden övgü alan Köl Tigin ise *İnençü Apa Yargan Tarkan* adlı yüksek unvanı almıştır¹⁰ (Osawa 2011: 611-628).

ve kardeş oğullarım(?), oğullarım, beylerimin ve kavmimin gözü, kaşı [ağlamaktan] fena olacak diye sakındım." (Orkun 1994: 52); "İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım." (Ergin 1970: 29); "İki şadın, öteki kardeş ve yeğenlerimin, çocuklarımın, beğlerimin ve milletimin gözü kaşı kötü olacak diye düşündüm." (Ercilasun 1985: 74); "İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat diyip düşündüm." (Tekin 1988: 23) şeklinde aktarılmıştır.

Öneri: İlk ifadeler "Kardeşim Köl Tigin ile iki şad olarak, kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık". İkinci ifadeler ise "(Biz) iki şaddan sonraki yeğenlerimin, oğullarımın, beylerimin, halkımın gözü kaşı fena olacak diye düşündüm."

⁸ Bilge Kağan tahta oturduğunda kimin Tölis Şad olduğu hakkında Tang dönemine ait Yıllığı'nın biri, yani XTS-194'te şu bilgiler yer almaktadır: Bilge Kağan ise Kaiyuan 4. yıl (yani MS 716 yıl)ında tahta oturdu. Onun halkları ise onu (eski onun unvanı olan) 小殺 Shaose ile adlandırıyor. Onun karakteri ise kibar ve cana yakındır. Kendisinin ülkeye sahip olma sebebi (küçük kardeşi olan) Köl Tigin'in hizmetinden dolayı kendisi tahta oturmak istemeyerek Köl Tigin'e kağanlığını bırakmak istedi. Ama Köl Tigin bunu kabul edemedi. Bundan dolayı Köl Tigin'e Zuoxian wang 左賢王 unvanı alıp özellikle asker ve at idaresi, yani ordu teşkilatına ait işleri idare ettirdi (JTS-194, 5173). (Köl) Tigin'i Zuoxian wang 左賢王 unvanına atadı ve (Köl) Tigin'e orduyu idare ettirdi.

Bu JTS-194, XTS-215 ve TD-198'deki Tujue'e ait bilgiler gibi eski bir Çin kaynağına göre Bilge Kağan'ın tahta çıktığı zamanki Tölis Şad ise Köl Tigin'dir. Ama iki kaynağı Köl Tigin'in Zuoxian wang 左賢王 unvanı, yani Tölis Şad unvanını aldığı cümle ise hemen hemen aynı olup aslında bir kaynaktan geldiği tahmin edilebilir (Osawa 2011: 611-628).

⁹ A. Taşağıl: "15-16 yaşlarında Bilge ve Köl Tigin devlet kademelerinde görev almaya başladılar. 716 yılında Kapgan Kağan'ın Bayırkular tarafından öldürülmesine kadar adeta savaştan savaşa koşarak, devletin dağılmasını önlediler. Ama bunca kahramanlıklarına rağmen amcaları Kapgan'ın oğlu İnel'in (İni İl?) hiç layık olmadığı halde tahta oturmasına sessiz kalmaları beklenemezdi. Çünkü millet İnel Kagan'ı istemiyordu. Nitekim Köl Tigin yaptığı bir darbe ile onu tahttan indirdi. Yerine ağabeyi Bilge'nin kağan olmasını sağladı. Köl Tigin askeri işlerin kumandanı olarak Bilge'nin yardımcısı oldu" (2011: 775-785).

¹⁰ Bu konudaki farklı görüş ve değerlendirme sonuçları için "Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğunda Kim Tölis Şad İdi" adlı çalışmaya bakılabilir (Osawa 2011: 611-628).

Metinlerde geçen “*inim köl tiginig : küzedü : olurtum : inençu : apa : yargan tarkan : atig : birtim : anı ögtürttüm*” (KT – B 1-2), (Küçük kardeşim Köl Tigin’i gözeterek oturdum. (Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan adını verdim. Onu övdürdüm.) ifadeleri bu durumla bağlantılı kabul edilir¹¹.

Bilge Kağan ve Köl Tigin kardeşler birlikte önce amcaları döneminde iki *şad*dır. Bilge Kağan Tarduş *şad*ı iken, Köl Tigin de Tölis *şad* olabilir¹². En azından, kağanlığın sağ ya da sol kanat *şad*ı olmasa da, *şad* unvanı taşıdığı anlaşılıyor. Amcalarından sonra da Bilge, *kağan* olurken, Köl Tigin de *Zuoxian wang* unvanıyla devlet kademesinde görev almıştır. Osawa’nın belirttiğine göre de “*İnençü Apa Yargan Tarkan?*” unvanı da Köl Tigin’e aittir. Kendilerinin ölümünden sonra da kağanlığın başına oğulları geçecektir. İ. Kafesoğlu, amcaları döneminde sol Bilge elig’i olan İterişin oğulları Bilge ve Köl Tigin’in 716 yılında yaptıkları ihtilalden sonra, *Bilge’nin*, kağan olduğunu, “sol Bilge elig”liğe getirilen Köl Tigin de Köktürk ordularının tanzimini üzerine aldığını (Kafesoğlu 1997: 123) ifade eder. Salim Koca da, Bilge Kağan’ın hükümdarlık mevkiine gelmeden önce “*şad*” unvanıyla Tarduş Türk topluluğunun üzerine idareci tayin edilip bu makamda 19 yıl görev yaparak kendisini yetiştirdiğini; aynı şekilde, Köl Tigin’in de “*şad*” unvanı ile 16 yaşından itibaren Köktürk ordularının bütün savaşlarına katılarak, askerî tecrübesini artırdığını; yeteneğini geliştirdiğini belirtir (Koca 2003: 80).

• Bilge Kağan’ın 14 yaşından itibaren Tarduş halkı üzerine *şad* olduğu; on dokuz yıl *şad* ve on dokuz yıl da kağan olarak hüküm sürerek Köktürk devleti tarihindeki yerini aldığı bengü taşlarda belirtilmektedir:

tört yegirmi : yaşımka : tarduş : bodun : üze : şad : olurtum ... “On dört yaşında Tarduş halkı üzerine şad oturdum” (BK – D 15); eçim kağan : olurdukda : özüm tarduş : bodun : üze : şad ertim ... “Amcam Kağan iken kendim Tarduş milleti üzerinde şad idim” (KT – D 17); men : tokuz : yegirmi : yıl : şad : olurtum : tokuz : yegirmi : yıl : kağan : olurtum : il tutdum .. “Ben on dokuz yıl şad olarak hüküm sürdüm, on dokuz yıl kağan olarak hüküm sürdüm, il tuttum” (BK – G 9).

Bilge Kağan bu satırlarda *şad* olarak Tarduş halkı üzerinde hüküm sürdüğünü açıkça söylerken, metinlerde Köl Tigin *şad* unvanıyla bir arada doğrudan zikredilmez. Ancak, metinlerde geçmese de Köl Tigin’in de kağanlık ailesinin bu unvanlarından olan *şad* unvanıyla telaffuz edilmesi doğaldır. Yazıtta geçen “*iki şad : ulayu : iniygünüm : oğlanım : beglerim : bodunum : közi : kaşı : yablak : boltaçı tip :*

¹¹ Kafesoğlu, “İnançu apa yargan tarkan” unvanlarını Köl Tigin’e bağlamanın doğru olmadığı (Gök-Türk prensleri ancak hakan, han, yabgu, *şad* olabilirlerdi); sayılan unvanların ise yüksek devlet memurlarına ait olup Tonyukuk’u gösterme ihtimalinin var olduğu görüşündedir (1997: 265).

¹² Kapgan Kağan hükümdarlığı döneminde doğunun yönetimini kardeşi To-si-fou (Tousik Bey)’ya, batınıkini Kutluk Kağan’ın oğlu Bilge’ye vermişti (Thomsen 1993: 68).

sakındım" (KT - K 11) ifadelerindeki şadlardan biri Bilge Kağan, ikincisi ise Köl Tigin olmalıdır.

- Aşağıdaki satırlarda da Bilge Kağan, kağanlık koltuğuna oturmadan hemen öncesine vurgu yapmaktadır:

inim : köl tigin : birle : sözleşdimiz : kañımız : eçimiz : kazganmış : bodun : atı küsi : yok bolmazun : tiyin : türük : bodun : üçün : tün udımadım : küntüz : olurmadım : inim : köl tigin : birle : iki şad : birle : ölü yitü : kazgantım : ança kazanıp : biriki : bodunug : ot sub : kılmadım : men özüüm : kağan : olurtukuma : yir sayu : barmış : bodun : ölü yitü : yadağın : yalañın : yana keti ... (KT – D 26-27, BK – D 21-23) "Küçük kardeşim Köl Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk millet için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile, öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım. Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak çıplak olarak dönüp geldi." (Ergin 1970: 19).

Yukarıdaki satırda geçen, *inim köl tigin birle iki şad birle ölü yitü kazgantım* "Küçük kardeşim Köl Tigin ile, iki şad birlikte, öle yite kazandım." ifadesine benzer bir ifade de Bilge Kağan yazıtında geçer. "men *iniligü* bunça başlayı kazanmasar türk bodun ölteçi erti" (BK – D 33) "Ben küçük kardeşimle birlikte böyle liderlik yapıp kazanmasam Türk milleti yok olacaktı." ifadesinde de iki kardeşin *iniligü* olarak *iki şad* olarak başbaşa verip yaptığı var oluş mücadelesine vurgulanır.

Bilge Kağan, varlıklı zengin bir millet üzerine kağan oturmamıştır. Amcaları Kapgan Kağan'ın vefatından sonra tahta oğlu İnel, Kağan olunca, Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tigin aralarında konuşup anlaşmış (*inim köl tigin birle sözleşdimiz*), gece uyumayıp gündüz oturmayıp kardeşi Köl Tigin ile, iki şad birlikte (*inim köl tigin birle iki şad birle*) ölüm kalım mücadelesi verip (kağanlığı) kazanmıştır. Bunun üzerine kağan olmuş ve her tarafa dağılmış millet geri gelmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere "iki şad" ifadesi, bizce, geçtiği yerde ara söz olarak kullanılmış bir açıklayıcı unsurdur. Dolayısıyla iki şaddan sonra onların devamı olacak kişiler de *iniygünler* ve *oglanlar* olmalıdır.

3.3. KELİMENİN YAPISI ÜZERİNE

Bu bölümde, İN²Y²G²WN²M şeklinde transliterasyonu yapılan kelimenin *iniygünüm* şeklinde tek kelime okunuşunun mu, yoksa *ini yigünüm* / *ini yägünüm* / *ini yegünüm* tarzında iki kelime okunuşunun mu doğru olacağını tespit etmeye çalışırken, kelimenin bünyesinde var olan ya da araştırmacılar tarafından var olduğu düşünülen *ini*, *yegün*, *-y*, *-gün* unsurları üzerinde ayrı ayrı değerlendirme yaparak görüş belirtmek istiyorum.

3.3.1. Yegün ÜZERİNE

• İbareyi, iki kelime okuyup ikinci kelimeyi Türkçedeki “yeğen” olarak değerlendirmek hem yapıcı hem de anlam bakımından yanlıştır. *İniygünüm* ve *yegen* kelimeleri, bünyesinde **n**, **g** ve **y** işaretlerinin bulunuşuyla benzerlik gösterir. Köktürk yazısının kullanıldığı ilk dönem metinlerimizden itibaren $ngy = Y^2G^2N^2 = y(i)g(e)n$ (KT – D 33); $ngiy = Y^2IG^2N^2 = yig(e)n$ (İhe-Huşotu – D 21); $ngy = Y^2G^2N^2 = y(i)g(e)n$ (Hoyto Tamir, VII. 3); $nmngy = Y^2G^2N^2MN^2 = y(e)g(e)n(i)m(i)n$ (Suci Yazıtı 8. satır); $ingiy = Y^2IG^2N^2İ = yig(e)ni$ (Şine-Uso Batı Tarafı 8. satır) vb. şekillerinin “yeğen” anlamında ya da unvan olarak kullanıldığını görebiliyoruz. Ancak bu kullanımlarda **g** (G^2)’den sonra gelen ünlü yazılmazken, üzerinde durulan *iniygünüm* kelimesinde ($mnügyni$) “ü-ö” okunan **ü** (**W**) işareti metinlerde geçtiği üç yerde de yazılıdır.

Anlamını “yeğen” olarak verebileceğimiz, *yigün* / *yügün* / *yegün* biçimleri Türkçenin ne tarihî dönemlerinde ne de günümüz lehçe ve şivelerinde mevcuttur. Orhun abideleri haricinde böyle bir kullanım biçiminin hiç karşımıza çıkmamasından hareketle, *yegün* > *yegen* şeklinde, kelimenin ikinci hecesinde bir *ü* > *e* ünlü ses değişiminin var olduğunu da söyleyemeyiz.

• Ayrıca “yeğen” kelimesinin günümüz Türk lehçelerindeki yaygın olan anlamı “erkeğe göre erkek kardeşin oğulları” değil, “erkeğe nispeten kız kardeşin çocukları; erkek torun (kızın oğlu)”dur. Yong-Söng Lı’nın *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı eserinden getirdiğimiz aşağıdaki örneklerde hem kelimenin karşıladığı bu anlamlar hem de yapıcı ikinci hecedeki ünlünün her zaman /e/ olduğu, /ü/’lü biçimin ise karşımıza hiç çıkmadığı görülecektir:

Trk. *yeğen* “birine göre kardeşin çocuğu”; Tkm. *yegen* “erkek yeğen (kız kardeşin ve diğer kadın akrabaların oğlu”; Özb. *ciyän* “yeğen”, ağ. *ciyänçä* “genç kız yeğen”; Nog. *yiyen* “erkek yeğen (kız kardeşin oğlu); erkek torun (kızın oğlu); Kzk. *jiyen* “yeğen (kız kardeşin çocuğu); erkek torun (kızın oğlu); Kkp. *ciyen* “erkek yeğen (kız kardeşin oğlu); erkek torun (kızın oğlu); Bşk. *yiyän* “erkek torun”; Kır. *cēn* “erkek yeğen (kız kardeşin oğlu); erkek torun (kızın oğlu); Alt. *d’ēn* “erkek yeğen (kız kardeşin oğlu); Hak. *çēn* “yeğen; kız kardeşin çocukları ve onların torunları”; Sor. *(R) çään, çääni* “erkek yeğen (kız kardeşin oğlu); kuzen (annenin küçük kız kardeşinin oğlu); Yak. *siän* “erkek torun; (erkek tarafından torunlardan farklı olarak) kadın tarafından torunlar; yeğen (kız kardeşin çocuğu)” vb. (Li 1999: 211-215).

Bu anlamlardan hareketle, kelimeyi ikileme olarak okumak ve ikinci kelimeye “yeğen” anlamı vermek doğru olmayacaktır. Haddizatında Bilge Kağan söylevlerinde birinci sırada kız kardeş oğullarına değil; erkek kardeş oğullarına seslenmiş olmalıdır.

3.3.2. İni ÜZERİNE

Köl Tigin metninde *ini* kelimesinin kullanımına baktığımızda, birkaç yerde *inili eçili* (KT-D 6); *iniligü* (BK – D 33) ve *inisi* (KT-D 4, 5) biçimini görürüz. Kelimenin metinlerdeki asıl kullanımını *inim* şeklinde teklik birinci şahıs iyelik eklidir. Köl Tigin yazıtında *inim* 8 defa geçer (KT-D 26, 27, 30, 30, 31, B 1, 1, K 10) ve hepsinde de *inim köl tigin* şeklindedir; yani, Bilge Kağan'ın sözlerinde *inim*, *Köl Tigin* ismi ile bir arada zikredilerek âdeta kalıplaşmıştır.

- Akralılık terimi olarak ilk yazılı metinlerimizden itibaren takip edebildiğimiz ve bugün Türk lehçelerinde de kullanılmaya devam eden *ini* kelimesinin asıl anlamı “küçük erkek kardeş”tir. Ancak bu asıl anlamının yanında, ikincil anlamı da “yeğen (erkeğe göre diğer erkek kardeşlerin erkek çocukları, erkek kardeş oğulları)”dir; bazen de “erkek torun” anlamını karşılar; buna karşılık yukarıda da belirtildiği üzere “yeğen” kelimesi ise çoğunlukla “kız kardeş çocukları” manasındadır.

Asıl anlamıyla birlikte, ikincil anlamların da Türk lehçe ve şivelerinde bugün yana kullanıldığı, Li'nin eserinden getirdiğimiz şu örneklerde görülür: *Trm. ini* “küçük erkek kardeş; yaşça küçük amca oğlu; erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu); yaşça küçük erkeğe seslenme biçimi”; *Yak. (S)* (esk.): *ini* “küçük erkek kardeş; (erkeğe karşı) baba tarafından yaşça küçük erkek akraba”, *Yak. (P)* *ini, inî* “(erkeğe karşı) baba tarafından yaşça küçük erkek akraba: a) öz erkek kardeş; b) kuzen; c) babanın kuzeninin oğlu; ç) erkek yeğen; d) kuzenin oğlu”; *Kkp. ini* “küçük erkek kardeş; erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu)”; *Krg. ini* “Küçük erkek kardeş; erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu, amcasından yaşça küçük olan)”; *Bşk. inî* “küçük erkek kardeş; erkek yeğen”; *ini* “erkek torun” (KW: 107) (Li 1999: 154-156) vb.

- Neticede *iniyünüm* kelimesine anlam verirken, kelimenin “erkek yeğen (erkek kardeş oğlu); erkek torun” anlamı göz ardı edilmemelidir. Bu durumda *ini* “erkek kardeş” anlamında kullanılırken, *iniy* “erkek kardeşimin küçükleri = onun oğulları / torunları” anlamını karşılayabilecektir.

3.3.3. -y ÜZERİNE

- Kelime, *iniyün* okunduğunda -y'nin *ini*'den sonra türemiş bir /y/ sesi mi, yoksa bir ek mi olduğunun da tespit edilmesi gerekir. Bu -y bugün de Türk lehçelerinde seyrek olarak kullanılan isimden isim yapan bir ektir. Çoğunlukla da akrabalık isimlerine gelir. Ekin *küçültme* ve *sevgi* belirtme ana fonksiyonunun yanında *seslenme* fonksiyonu da vardır¹³. Köl Tigin metninde *iniyün* kelimesinin geçtiği ilk yer (KT - G

¹³ Bu -y eki ile, dilimizde var olan “küçültme?, yüceltme, büyültme, sevgi?, okşama” fonksiyonlarındaki isimden isim yapan -ç eki karşılaştırıldığında, -ç eki “küçültme, sevgi” fonksiyonundan daha ziyade “büyültme, yüceltme, sevgi” fonksiyonunda; buna karşılık -y eki “küçültme, sevgi; seslenme” fonksiyonundadır. İki ek fonksiyon bakımından birbirinin zıddı (-ç büyültme / -y küçültme) gibi

1) seslenme cümlesi olduğu için -y de seslenme fonksiyonunda gibi görünse de, kelimenin metinde geçtiği ikinci yerdeki (KT - K 11) kullanımı -y'nin seslenme fonksiyonunda olmadığını gösterir. Akrabalık terimlerine eklenir ve bengü taşlarda sadece iki örnekte karşımıza çıkar (*ini+y*, *ata+y*). Abidelerdeki metinlerin hacim bakımından sınırlı oluşuyla birlikte, ekin kullanımının seyrek oluşu da dikkate alındığında sadece iki örnekte karşımıza çıkması doğal kabul edilmelidir. Seyrek olarak kullanılsa da yazıtlarda akrabalık isimlerine eklenmesi, bugün de Türk lehçelerinde çoğunlukla akrabalık terimlerine eklenmesi bakımından paraleldir. Ceval Kaya'nın yukarıda zikrettiğimiz, *taygun* yerine *ataygun* okuyuşu ve *ata* "baba" kökünden +y küçültme ve +*gun* çokluk-topluluk ekiyle kurulmuş "yavrular, evlatlar, çocuklar" olarak anlamlandırması bizce de doğrudur (1998: 177). Üzerinde durduğumuz *iniygün* de *ataygun* ile yapıcı aynıdır, yani *ini* "kardeş (küçük erkek kardeş)" kökünden +y isimden isim yapma eki ve +*gün* "topluluk, halk, grup" belirten, çokluk fonksiyonunda ektir.

- Ekin günümüz lehçelerinden bazılarındaki durumu şöyledir:

Kırım-Tatar Türkçesinde: +y küçültme eklerindedir. Akriba veya unvan adlarına gelerek sevgi, sempati, hitap anlamları verir: *aqay* "adam, bey", *anay* "anne", *qartanay* "büyük anne", *qartiy* "yaşlı bir hanıma hitap ederken kullanılır" vb. (Yüksel 2007: 830).

Kumuk Türkçesinde: /-y/ 1) akrabalık isimlerine gelerek saygı ve sevgi ifadesi verir: *apay* "valide hanımcık, ninecik", *abay* "nynecik", *abiy* "babacık". 2) küçültme isimleri yapar: *qalaqay* "kasket" (Pekacar 2007: 968).

Tuva Türkçesinde: -ay, -ey küçültme ismi yapar: *avam-ay* "anneciğim", *açam-ay* "babacığım", *uğbam-ay* "ablacığım", *çurtum-ay* "sevgili yurdum" (Arıkoğlu 2007: 1165).

Saha Türkçesinde +key ve diğer varyantları, küçültme ve sevgi ifade eder: *iyekkey* "anneciğim (*iy*: anne)" (Kirişçioğlu 1999). Saha Türkçesindeki bir diğer küçültme ve sevgi ifade eden ve akrabalık isimlerine genellikle iyelik eki alarak gelen +ka /+ke, +ko/+kö ekidir: *iyeke(m)* "anneciğim (*iy*: anne)", *ebeke(m)* "nyneciğim (*ebe*: nine)". O hâlde +key > +ke+y şeklinde -y ekiyle genişlediği düşünülürse Saha Türkçesinde de izine rastlanmış oluruz¹⁴.

görülmektedir. Bu bakımdan tarihî metinlerde veya günümüz lehçe ve şivelerinde geçen: *ataç* (*ata*: ata, baba), *babaç*, *anaç* (*ana*: anne), *ögüç* (*ög*: anne), *begiç* (*beg*: bey), *egeç* "abla (*ege*: yaşça büyük olan)", *içiç* (*içi* ~ *eçi*: ağabey), *kañıç* (*kañ*: baba) gibi örnekler: *atay* ~ *aday*, *babay* ~ *babey*, *anay*, *ögey* (*ög*: anne), *äcäy*, *içiy* gibi örneklerle mukayese edilebilir.

¹⁴ Saha Türkçesindeki +ka /+ke, +ko/+kö küçültme, sevgi ekinin yanı sıra, Çuvaş Türkçesindeki +ha, +ka, +kka: *çilhe* "dil" (çil "dil") (Ersoy 2011: 65) ekleri ile birlikte, Karakalpak Türkçesindeki +ğay, +qay, +key küçültme eki: *balaqay* "yavru, bebek" (Uygur 2007: 559); Tatar Türkçesindeki işlek olmayan küçültme, sevgi belirten +qay, +key eki: *tuğanqay* "kardeşçik", *enkey* "annecik", *etkey* "babacık", *balaqay* "çocukcağz", *koşqay*

-y ekinin Başkurt Türkçesindeki durumunu detaylı biçimde değerlendiren Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesinde bulunan çok çeşitli aile ve akrabalık isimlerinden büyük kısmında göze çarpan bir husus olduğunu, bu isimlerin ikili bir kullanımla ata-atay, äsä-äsäy, ağa-ağay, apa-apay, baba-babay, änä-änäy, änkä-änkäy, inä-inäy, äbä-äbiy, tütä-tütäy, yingä-yingäy, yíÄnä-yíÄnäy şeklinde -y biçim birimini alarak veya almayarak kullanıldığını belirtir. Ayrıca, -y almış şekiller ile -y almamış şekiller arasında sözlük maddesi olarak anlam bakımından az bir fark görüldüğünü; kimi zaman da bu ikili biçimlerden biri başka bir akraba ismi anlamında kullanıldığını vurgular (2011: 89).

• -y ekinin günümüz Türk Lehçe ve şivelerinde, akrabalık isimlerine geldiğini gösteren birçok örnek tespit edilebilir. Lİ'nin eserinden (Lİ 1999), akrabalık terimlerinden üzerine -y eki almış bazı örnekler verirsek: Yeni Uygur aqey "dede" (s.87); Tuv. irey "dede, yaşlı kişi", ire "dedenin veya ninenin babası" (s.91); Alt. ulu aday "ata; erkek akrabaların en büyüğü" (s.95); Bşk. äbiy "hala; teyze nine" (s.99); Tat./Baş. (ağ.) nänäy "nine" (s.102); Özb. (ağ.) ağay, ağay (yaşça büyük olan erkekler kibar seslenme biçimi" (s. 108); Nog. aqay "baba (babaya seslenme)" (108); Nog. ata "baba", atay "dede" (110); Tat. ata "baba; erkek", atay, ätäy "baba" (s.110); Trk. baba, Trk. (ağ.) babey (s.113); Özb. bābāy (s.114); Tat. baba "dede", babay "yaşlı kişi; dede; amca" (s.114); Cuv. (ağ.) papay "dede (seslenme biçimi)" (s.115); Krç.Blk. ana "anne; dişi", anay "anne" (s.119); Bşk. inä "anne; dişi", inäy "anne" (s.119); Krg. (R) ene, eney "dedenin veya ninenin annesi" (s.119); Özb. (ağ.) äpa, äpā "(genç) anne; abla", äpay, äpāy "abla; anne; nine; kadınlara saygılı seslenme" (s. 121); Cuv. apa "babaanne", apay "anne" (s.121); Suy. (M) tete, tetey "anne, nine" (s.124); Tat. (ağ.) äcäy "ağabey; ağabeye, ablaya seslenme" (s.131); Yak. (S) ubay "ağabey" (s.136); Yak. äcüy "(öz) abla" (s.139); Nog. apte "abla", aptey "hala, teyze" (s.169) vb.

Aynı -y bazı küçültme eklerinin sonunda da görülür. Özellikle, gene çoğunlukla akrabalık bildiren isimlere gelen -ğay, -qay, -key isimden isim yapma ekinde -y/yi görürüz. Bunu da +ka /+ka sevgi, küçültme ekiyle (ve +k, +k: küçültme, sevgi ekiyle) birlikte değerlendirdiğimizde, -y'nin anlamı pekiştirmek için ilgili küçültme eklerine gelerek genişlettiğini söyleyebiliriz¹⁵.

"kuşcağz" (Öner 2007: 700); Başkurt Türkçesindeki +qay, +kay: akrabalık isimlerine gelerek hürmet etmeyi, şefkati gösteren ek: balaqay "çocuğum, yavrum", äsäkäy "anneciğim", duşqay "dostum, arkadaşım" (Yazıcı Ersoy: 2007: 762) vb. biçimler mukayese edildiğinde -y eki gene ortaya çıkacaktır.

¹⁵ +k, +k: küçültme, sevgi vb. bildirir. Örn. ögük "annecik" (ög "anne) (Gabin 1988: 45). Küçültme ekleri kaide olarak yukarıdan aşağıya giden akrabalık derecelerini ifade ederken yapım ekleri olarak kullanılır. Ana kelimesine -ka, -kay küçültme eki eklenerek Teleutça: ana-ka "büyük anne (hitap); Tarançı änä-gä "annecik"; Oyratça ane-ke "annecik", Kazakça: anakay "annecik"; ata "baba", Kırgızca atake "babacık" (Kononov 1969: 86).

Aynı şekilde Yong-Söng Lİ'nin eserinden (Lİ 1999), Suy. avaka "dede; yaşlı kişi, baba (<ava + ka; -ka aslen küçültme ekidir) (s.109). Yuy. (f) anäkam "nine (<ana + ka + m; -ka küçültme eki ve -m ise aslen 1. tekil şahıs iyelik ekidir)" (s.119); Suy. anika, anaka (-ka aslen küçültme) (s.119); Cul. atak "amca (-k aslen küçültme eki)" (s.136); Kmd. (B) taynek "teyze (<tay+ene+k küçültme eki)" (s.142); inek "küçük erkek kardeş (-k aslen küçültme eki)" (PC:138; AL; BV); ineke "küçük erkek kardeş (-ke aslen küçültme eki)" (PC:138) (s.154).

• Yukarıdaki örnekler -y'nin bugün de kullanılan bir isimden isim yapma eki olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla -y'nin türemiş ses olduğu söylenemez. Ayrıca -y'nin uzunluktan kaynaklı olduğunu söylemek de mümkün değildir. Ana Türkçedeki aslî uzunlukları en iyi koruyan Türkmen Türkçesinde *ini* (i:ni) kelimesinde uzunluk ilk ünlüde olup ikinci ünlü kısadır. Aynı şekilde Saha Türkçesinde de *ini* kısa ünlülü olup sadece uzun ünlülü biçime bazen ağızlarda tesadüf edilebilir.

• Sertkaya'nın kelimenin yapısını doğru tespit ederek bünyesindeki -y ünsüzünü isimden isim yapma eki olarak alması isabetli olmuştur ki günümüz Türk lehçe ve şivelerinden getirdiğimiz örnekler de bu görüşü desteklemektedir. Ancak, ek olarak -y'nin derecelendirme fonksiyonunu günümüz Türk lehçe ve şivelerinde tespit edemedik. Ayrıca, bu görüşe göre bir *ağabeyin* kendisinden sonraki ilk erkek kardeşi *ini* ve ondan da sonra gelen *ini-y* akrabalık terimiyle karşılanırsa, üçüncü, dördüncü vd. küçük erkek kardeşler hangi akrabalık terimiyle karşılanmalıdır şeklinde bir sorun ortaya çıkar. Kaldı ki günümüzde *ini* kelimesi erkeğin kendisinden küçük tüm erkek kardeşlerini karşılamaktadır. Aynı durum erkeğe göre büyük erkek kardeşler yani ağabeyler (ağalar) için de söz konusudur. Fakat, kardeşler arasında bir derecelendirme yapmazken, *iniye* "erkek kardeş" nispeten *iniy* "erkek kardeşin oğulları, torunları" biçimi, baba (ini) → oğlu / torunu (iniy) şeklinde küçültme, diğer bir ifadeyle aşağıya doğru derecelendirme kabul edilebilir.

Sonuç itibarıyla -y bir yapım eki olarak *ini* "erkek kardeş" kelimesinden, *iniy* biçiminde "erkek kardeş oğlu, yeğen" anlamına gelecek yeni bir isim türetmiştir¹⁶.

3.3.4. +gün ÜZERİNE

• Kelimedeki +gün "akraba, aile, halk, topluluk, grup, çokluk" belirtme fonksiyonundadır. Fonksiyon bakımından bugün kullandığımız isimden isim yapan +gil "topluluk, grup, aile" (halamgil, Orkungal vb.) ekinden farklı değildir. Tarihî metinlerimizde ve günümüz Türk lehçelerinde de *il gün ~ il kün / el gün ~ el kün; kün kadaş* vb. ikilemelerinde karşımıza çıkar ve "halk, millet, akraba, grup" manasındadır; yani "halk, millet, akraba" anlamındaki *il ~ el* kelimesi ile "halk, topluluk, grup" anlamındaki +gün kelimesinden teşekkül etmiş *il-gün* ikilemesi, eş ya da yakın anlamlı iki kelimedenden oluşmuş bir ikilemedir. Lehçelerde de kullanılır. Mesela, Türkmen Türkçesinde *il-gün* "halk, cemaat, ahali" (Hamzayev 1962: 335);

¹⁶ -y ekinin "küçültme" fonksiyonuyla yeni bir isim türetmesine benzer olarak, bugün +çi; +ça; +şar gibi "küçültme" fonksiyonundaki eklerle de yeni manada isimler türetildiğini görürüz: **Trk.** *yegen* "erkek yeğen (kız kardeşin oğlu) > *yegençi* "kız yeğen (kız kardeşin kızı); **Özb.** *ciyân* "yeğen" > *ciyânçâ* "genç kız yeğen", **Kzk.** *jiyen* "yeğen (kız kardeşin çocuğu) > *jiyenşar* "yeğen çocuğu; kızın torunu" (Lİ 1999: 212).

Azerbaycan Türkçesinde *él-gün* "halk, toplum, husım akraba" (Altaylı 1994: 372) anlamındadır¹⁷.

Buradaki *+gün* bugün de Türkiye Türkçesinde *el gün / ele güne* "herkes; yabancı" ikilemesinde yaşar ve asıl mana "halk, toplum / halka karşı; millete, eşe dosta karşı" dır. Bu bakımdan da "yabancı ya da yabancıya karşı" anlamını vermek doğru değildir, en azından bu anlam yakın dönemlerde ortaya çıkan bir anlamdır.

• Köktürk harfli metinlerde *kün kadaş* ikilemesinde de görülür: Uyug-Turan yazıtında: $\text{𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍}$ *kün(i)m k(a)d(a)ş(i)m* "halkım, akrabalarım / arkadaşlarım" (Uy.Tu. 1) (Orkun: III 39) // Begre yazıtı: $\text{𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍}$ *kün(i)me k(a)d(a)ş(i)na* "halkımdan akrabalarım / arkadaşlarımdan" (Be, C 2) (Orkun: III 72) // Kemçik, Cirkak yazıtı: $\text{𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍}$ *(e)lg(i)n k(a)gd(a)ş(i)m* "(benim) misafir akrabalarım" (K.C. 3) (Orkun: III 79). [Belki de doğru okuma ve anlamlandırma şöyle olmalıdır: *(e)lg(ü)n k(a)gd(a)ş(i)m* "halkım, akrabalarım"?].

• Yazıtlarda geçen ve bünyesinde *+gün* ekini taşıması bakımından üzerinde durduğumuz *iniygünüm* kelimesi ile paralellik gösteren 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 *keliğünüm* (KT- K 9) kelimesine de vurgu yapmakta fayda var. Bu kelime, Köl Tigin bengu taşında şu ifadeler arasında geçer:

ögüm katun : ulayu : öglerim : ekelerim : keliğünüm : kunçuylarım... "Annem Hatun başta olmak üzere, diğer annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim.." (KT- K 9).

Bilge Kağan'ın, bu ifadesinde yer alan akrabalık terimlerinden üçünde (*ög, eke, kunçuy*) +lar, +ler¹⁸ çokluk ekini kullanırken *keliğünüm*'de çokluk olarak *+gün*'ü tercih etmesi tesadüf değildir. *kelin* "gelin" kelimesi hem Türkçenin tarihî dönemlerinde hem de günümüz Türk lehçelerinde, kullanıldığı lehçenin ses özelliklerine göre bazı farklılıklarla tespit edilebilmektedir. Kelimenin *birincil* anlamı "gelin (oğulun karısı)" olmakla birlikte, aynı lehçede "küçük erkek kardeşin karısı; erkek kardeşin karısı; yaşça küçük erkek akrabanın karısı; erkek yeğen karısı; erkek torun karısı"¹⁹ gibi anlamların bir ya da birkaçını birden karşılar. Bilge Kağan, burada *kelin* kelimesinin çokluğu olarak *kelin+ler+i+m* deseydi *kendi oğullarının hanımları* anlamına gelecek şekilde sınırlandırmış olacaktı. Ancak *kelin+gün+ü+m* diyerek, kendi oğullarının

¹⁷ "il gün" ikilemesi eski metinlerimizde de karşımıza çıkar: Kutadgu Bilig'de de *ilkün* "halk" anlamına gelmektedir. "Kün" kelimesinin tek başına Sagay lehçesinde "halk" anlamına geldiği Radloff tarafından tespit edilmiştir (Wb, II, 1435), Kısas-ı enbiya Rabguzî'de de "ilgün" kelimesi "Süheyl ü Nevbahar"da olduğu gibi, "halk, memleket" anlamına kullanılmıştır (İnan 1956: 187). Aynı şekilde DTS'da da *el kün* "(narod, lyudi) halk, insanlar" şeklinde anlamlandırılır ve Kutadgu Bilig'den: *sınamış kişi bildi el kün işi* "tecrübeli insan halkın işini bilir" (KB 1817); Paris'te Millî Kütüphanede bulunan Uyğur harfli Oğuz Kağan Destanından (s.35): *jıqlarını el künlärni jer erdi beğük jaman bir kik erdi* "o at sürülerini ve halka yerdi, büyük ve yaman bir canavardı" örnekleri verilir (Nadelyayev vd. 1969: 326).

¹⁸ Kitabelerde *-lar* eki alan bütün isimler göz önüne getirildiğinde, ilk sırada *beg* kelimesine ve *ögler, ekeler, kunçuylar* kelimelerine gelir ve hepsi bu kadardır (Grönbech 1995: 50).

¹⁹ *Kelin* kelimesinin Türk lehçe ve şivelerindeki kullanılış biçimi ve anlamları konusunda ayrıntılı bilgi için Yong-Söng Lî'nin *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı eserine bakılabilir (Lî 1999: 311-317).

hanımlarıyla birlikte kardeşi Köl Tigin'in oğullarının (*iniygün*'ün hanımları) hanımlarını da (belki de erkek torunlarının hanımlarını da), *+gün* ekinin fonksiyonuyla, toplu olarak zikretmiştir²⁰. Bu bakımdan da *inilerim* yerine *iniygünüm* tercihi de *kelinlerim* yerine *kelingünüm* tercihi de rastlantı değil; hem karşılıklı ölemek hem de mananın kapsam alanını genişletmek için özellikle tercih edilmiştir.

SONUÇ

1) Kelimenin Köktürk yazısıyla metinlerde geçtiği biçim: 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚 ; transliterasyonu: $\text{İN}^2\text{Y}^2\text{G}^2\text{WN}^2\text{M}$; transkripsiyonu: *iniygünüm* şeklindedir.

2) Yapısı: *iniygünüm* = *ini+y+gün+ü+m* < *ini* isim kökü, *+y* isimden isim yapma eki, *+gün* < *kün* ek hâline gelmiş ve çokluk fonksiyonunda topluluk ismi, *+ü* bağlayıcı ünlü, *+m* teklik 1. şahıs iyelik eki.

3) Anlamı: "(erkek) yeğenlerim, kardeşimin oğulları/torunları". Burada asıl kastedilen Köl Tigin'den olma erkek yeğenler, Köl Tigin'in oğullarıdır. Hatta kelime olarak *iniy*, *iniden* olma tüm erkekleri yani onun oğullarını ve erkek torunlarını da kapsar. Bu kapsamı sağlamak için de *+Ar* çokluk eki yerine "akraba, topluluk, halk, aile" belirten *+gün* eki tercih edilmiştir.

4) Kelimenin bünyesindeki *ini* öncelikle "küçük erkek kardeş" anlamındadır. Ancak, aynı zamanda "erkeğe nispeten erkek kardeşin erkek çocukları; hatta onların da erkek çocukları (erkek torun)"dır. Bilge Kağan'ın bir *ini'si* "erkek kardeşi" vardı ve Köl Tigin metni de onun ölümünden sonra anısını yaşatmak için dikildiğine göre, olmayan erkek kardeşlerine veya vefat etmiş kardeşine seslenmesi beklenemez; fakat ölen kardeşinin oğullarına seslenmesi doğaldır.

5) Türk dilinin tarihî dönemlerinde ve günümüz Türk lehçelerinde *yigün* ya da *yegün* kullanımı karşımıza çıkmaz. Bundan dolayı da kelimeyi *ini yigünüm* veya *ini yegünüm* şeklinde iki kelimededen oluşan unsur biçiminde okumak doğru olmayacaktır. Ayrıca tek kelime ya da ikileme ile "kardeşlerim" ve "yeğenlerim" anlamını karşılamak yerine (şayet *yeğen* anlamına gelen bir *yigün* kelimesi de olsaydı); Bilge Kağan'ın, kelimenin geçtiği satırlardaki sıralama yapısına uygun olarak *inim yigünüm* veya *inilerim yigünlerim* şeklinde ayrı ayrı vurgu yapması beklenirdi.

²⁰ Bünyesinde çokluk eki (+kün, +gün; ayrıca +kun, +gun) olduğu varsayılan *alkuğun*; *kamağun* (Gabain 1988: 44) örneklerini *alkuğun* < **alkuğ+u+n* (*alku(ğ)* "bütün, hep, *alkuğ+u+n* "bütünüyle"); *kamağun* < *kamağ+u+n* (*kamağ* "bütün, hep", *kamağun* "bütünüyle") şeklinde ayrı değerlendirmek gerekebilir. Bu örnekler kök + iyelik eki + vasıta hâli ekinden teşekkül etmiştir. Yapıca, bugünkü *tümüyle* < tüm+ü+y+le (ile), *bütünüyle* < bütün+ü+y+le, *hepsiyle* < hep+i+si+y+le örneklerinden farklı değildir.

Ayrıca *yeğen* kelimesinin günümüz lehçe ve şivelerinde anlamı “kız kardeşin oğlu; erkek torun (kızın oğlu)” anlamındadır. Anlamdan hareketle *iniygünüm* kelimesi yapısında *yigün / yeğen* kelimesinin olduğu da düşünülemez. Çünkü Bilge Kağan, hiyerarşik düzen içinde ilk sırada kağanlığın varislerine seslenmiş (KT - G 1); kelimenin ikinci geçtiği yerde de (KT - K 11) birinci derecedeki bu varislerinin gelecekleri için kaygılanmıştır. Bu sebeple de, ilk sırada, kendi oğullarından da önce kız kardeşinden olan yeğenlerine seslenmiş olamaz.

6) Kelimede geçen *+gün* eki, Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren, başta tek kelime ya da akrabalık terimleriyle ikileme olarak kullanılırken zamanla çokluk eki fonksiyonunda gene akrabalık isimlerine eklenen *gün* (<kün) “halk, cemaat; topluluk, grup” kelimesidir. Bugün de *il-gün / el gün* vb. biçimlerdeki ikilemede görülür. Bengü taşlarda sadece akrabalık isimlerine eklenir ve üç örnekte karşımıza çıkar (*iniy+gün, kelin+gün, atay+gun*).

7) Kelimede geçen *+y* isimden isim yapma ekidir ve çoğunlukla akrabalık terimlerine eklenir. Bengü taşlarda sadece iki örnekte karşımıza çıkar (*ini+y, ata+y*). Ana fonksiyonu “küçültme ve sevgi” belirtmektir. Aynı zamanda bu ana fonksiyonundan uzak olmayan yeni manada isimler de türetir ki burada “*iniden* olma küçükler” yani onun *oğulları* anlamını sağlamıştır. Metinde tesadüf olarak yazılmamıştır. Bilâkis Bilge Kağan, Köl Tigin’den başka *inisi* olmadığı için *inilerim* dediğinde “küçük erkek kardeşlerim” anlamına geleceğini biliyordu. Bundan dolayı da “küçük erkek kardeş” anlamındaki *ini* yerine, *-y* yapım ekiyle türetilen ve “erkek yeğenlerim, erkek kardeşimin oğulları” anlamına gelen *iniy* biçimini tercih ederek hem o anda söylediklerini dinleyenlerin hem ileride bu bengü taşları okuyup ibret alacakların manayı karıştırma ihtimalinin önüne geçerek “erkek yeğenlerim; kardeşimin oğulları” manasını pekiştirmiştir.

Ekin bugün *küçültme* ve *sevgi* belirtme ana fonksiyonları yanında *seslenme* fonksiyonu da vardır. Ancak, Köl Tigin metninde geçtiği ilk yerde (KT - G 1), seslenme cümlesi içinde oluşundan da kaynaklı, *seslenme* fonksiyonunda kullanılmış gibi görünse de metinde geçtiği ikinci yerdeki (KT - K 11) kullanımı *-y*’nin yazıtlarda *seslenme* fonksiyonunda olmadığını gösterir.

8) Bilge Kağan kardeşinin anısını yaşatmak için diktirdiği bengü taşa, kendi oğullarından önce oğullarıyla birlikte eşit derecede kağanlığın varisleri olan, kardeşinin emaneti olarak kanatları altına aldığı yeğenlerine, Köl Tigin’in oğullarına, *iniygünüm* diyerek seslenir. Böylece, kardeşine olan minnettarlık duygusu ile söylediği nutkunda yeğenlerini ilk sırada zikredip hem onlara babaları Köl Tigin’in hayatını anlatır hem de onun ne kadar asil ve kahraman olduğunu; kağanlık ve millet için neler yaptığını haykırır ve bunu adamakıllı işitmelerini, iyi bilmelerini ister.

Aynı şekilde kelimenin ikinci defa geçtiği satırlarda da (KT - K 11) Bilge Kağan, kardeşinin ölümü üzerine ilk sırada onun oğullarının yani kendi yeğenlerinin gözü kaşı kötü olacak diye kaygılanıp düşüncelere dalmıştır.

9) Üzerinde durduğumuz konuyla doğrudan ilgili olmasa da, yukarıda izah ettiğimiz "ulayu" ve "iki şad" burada ortaya konulan görüşü destekleyici unsurlardır. Bengü taşlardaki "iki şad" Bilge Kağan ve Köl Tigin'i karşılar; *ulayu* "ve; önce, ilk önce" anlamında değil, "-den sonra, sonraki; sırasıyla vb." manasındadır: *iki şad : ulayu : iniygünüm : oğlanım : beglerim : bodunum : közi : kaşı : yablak : boltaçı tip : sakımdım...*(KT - K 11) "(Biz) iki şaddan sonraki yeğenlerimin, oğullarımın, beylerimin, halkımın gözü kaşı fena olacak diye düşündüm". *köl tigin : birle : iki şad : birle : ölü yitü : kazgantım* "Köl Tigin ile, iki şad birlikte, öle yite kazandık." (KT - D 27) ifadesinde ise *iki şad*, ara sözden başka bir şey olmayıp açıklayıcı unsur konumundadır. Bundan dolayı da *oğlanım* birinci şadın yani Bilge Kağan'ın varislerini; *iniygün* de ikinci şadın yani Köl Tigin'in varislerini karşılar ki onlar da Bilge Kağan'a nispeten onun *erkek yeğenleridir*.

10) Bengü taşlarda geçen *kelinün* (kelingünüm) "gelinlerim" kelimesi, bünyesinde "topluluk, halk, grup, çokluk" belirten +*gün* ekini bulundurması bakımından yapıcı *iniygünüm* ile benzerdir. Bilge Kağan'ın *öglerim*, *ekelerim*, *kunçuylarım* kelimelerine paralel olarak *kelinlerim* demesi beklenirken, *kelingünüm* tercihi rastlantı değildir. Bilge Kağan *kelinlerim* dese ydi "kendi oğullarının hanımlarını" kastetmiş olacaktı. Bunun yerine özellikle yapılan *kelingünüm* tercihiyle mana genişletilerek "gelin halkım, gelinlerim" yani "oğullarımın ve yeğenlerimin hanımları" (*oğlan'ım* ve *iniygün'üm*ün hanımları) anlamına gelmesi sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- ABDURAHMANOV, G. – RUSTEMOV, A. (1982), *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent.
- ALTAYLI, Seyfettin, (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: MEB.
- ARIKOÇLU, Ekrem, (2007), "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.1149-1228.
- AYDAROV, Gubeydulla, (1990), *Orhon Eskertkişterininin Teksi*, Almatı.
- AYDIN, Erhan, (2007), "Eski Türk Yazıtlarının Yazılışı ve Dikilişi Üzerine", *Gazi Türkiyat*, Ankara, s. 149-158.
- BERTA, Árpád, (2004), [*Szavaimat jöl halljátok*, Szeged 2004], *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (Çev. Emine YILMAZ), Ankara: TDK Yayınları, 2010.
- CLAUSON, Sir Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1985), "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri / Bengütaş Edebiyatı", *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul, s.56-78.

- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1990), "Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?", *TDAY*, Ankara, s.31-39.
- ERGIN, Muharrem, (1991), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERSOY, Feyzi, (2011), *Çuvaş Türkçesi Grameri* Ankara: Gazi Kitabevi.
- GABAİN, A. von., (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları,
- GRÖNBECH, K., (1995), *Türkçenin Yapısı*, (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları.
- HAMZAYEV, M. Y., (Red.) (1962), *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Neşri, Aşgabat.
- İNAN, Abdülkadir, (1956), "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim – Kelime Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 179-195.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1997), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken.
- KAYA, Ceval, (1998), "Köl Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Taygun mu Yoksa Ataygun mu Okunmalı?", *İlmî Araştırmalar 6*, İstanbul, s. 171-179.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih, (1999), *Yakut (Saha) Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KOCA, Salim, (2003), *Türk Kültürünün Temelleri*, II. Cilt, Ankara: Kültür Yayınları.
- KONONOV, A.N., (1969), "İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1968, s. 81-88.
- Lİ, Yong-Söng, (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 15, İstanbul: Simurg.
- NADELYAYEV, V.M., vd., (1969), *Drevnetyurskiy Slovar'*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- OSAWA, Takashi, (2011), "Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğunda Kim Tölis Şad İdi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Ankara, s.611-628.
- ÖNER, MUSTAFA, (2007), "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.679-748.
- PEKACAR, Çetin, (2007), "Kumuk Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.939-1008.
- RADLOFF, W., (1894), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- RECEBOV, Ebulfez – MEMMEDOV, Yunis (1993), *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı.
- SERTKAYA, Osman Fikri – Sartkocaullı, Harcavbay (2001), "Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)", *TDAY Belleten – 2000*, Ankara: TDK, s. 313-346.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2008), "Çince 大 Tay 'Büyük' Kelimesi İle Yapılan Damla, Dayı, Teyze ve Dede Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, S.680, Ankara, s. 150-159.
- ŞÜKÜRLÜ, Elisa, (1993), *Gâdim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Maarif Neşriyatı.
- ŞÜKÜROV, E. C. – MEHERREMOV, A. M., (1976), *Gâdim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı.
- TAŞAÇIL, Ahmet, (2011), "Çin Kaynaklarına Göre Köl Tigin Yazıtının Dikilişi Hakkında Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Ankara, s.775-785.

- TEKİN, Talât, (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, Talât TEKİN, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2000.
- TEKİN, Talât, (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- THOMSEN, V., (1993), *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri – Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- UYGUR, C. Vedat, (2007), "Karakalpak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.543-622.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007), "Başkurt Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.749-810.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2011), "Başkurt Türkçesinde Aile Ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan -y Biçimbirimi", *Türkbilgi*, 2011/21: 87- 112.
- YAZIKSIZ, Necib Asım, (1925), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Maarif Vekâleti Neşriyatı.
- YÜKSEL, Zühâl, (2007), "Kırım Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.811-882.